

Борис Виноградов — теріолог харківської школи та фундатор лабораторії теріології ЗІН

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zozzag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Borys Vynogradov, a mammalogist of the Kharkiv School and founder of the ZIN Theriological Laboratory. — An essay about a zoologist who began his career in Kharkiv in the system of plant protection stations. During this period (1913–1921), the researcher paid attention to the taxonomy and ecology of rodents. Thanks to his research, such species as the pine vole and the steppe polecat became known in Ukraine, and the situation with the mound-building mouse and the steppe lemming was clarified. In the Leningrad period (1921–1958), the researcher switched to monographic studies of rodents with attention to the steppe fauna (monograph ‘Jerboas’ in 1937) and the preparation of reviews and keys to rodents (1930–1952).

Біографічні деталі

Виноградов Борис Степанович народився 25 березня (6.04) 1891 р. в м. Вольськ, Саратовська губ. Закінчив Вольське реальне училище 1911 р. і поступив на природниче відділення Харківського університету, де вчився з перервами до 1918 р. у 1914–1915 працював у Харкові на Станції захисту рослин. У 1918 р. залишений при кафедрі зоології, з 1920 р. як асистент. З 1921 р. в Зоологічному інституті АН СРСР (ЗІН, Петербург), 1934 р. захистив дисертацію доктора біол. наук і став завідувачем відділу наземних хребетних ЗІН. У 1932–1953 рр. викладав у Ленінградському університеті.

Бориса Виноградова часто вважають засновником Ленінградської школи теріології, знавцем таксономії, проте це не повна характеристика: принаймні з 1914 р. як студент Харківського університету і надалі співробітник Центральної станції захисту рослин (СТАЗР) провів низку досліджень, завдяки яким додав до складу фауни кілька «нових» видів. Професор з 1939 р., з 1945 р. — завідувач кафедри зоології. До кінця життя працював у ЗІН. Помер 10.07.1958, похований в Санкт-Петербурзі на Серафимівському цвинтарі.

Рис. 1. Борис Виноградов у ЗІН, у лабораторії теріології, «за перегородкою». Фото 1926 р. з архіву ЗІН (фрагмент).

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідник мав виразну вузьку теріологічну спеціалізацію — дослідження гризунів, переважно за остеологічними матеріалами (черепи, зуби). Відповідно, його найбільш вагомі доробки стосуються таксономії (опису нових для науки в цілому чи нових для тих чи інших регіонів видів) та морфології (включно з вивченням систематики та розробкою діагностичних ключів). Окрім того, дослідник мав постійні польові практики і не раз брав участь (надто у 1910–1930-х рр.) у прогнозах чисельності шкодочинних видів гризунів.

Початки теріологічного росту Б. Виноградова пов'язані з Харковом, зокрема з Центральним СТАЗРом¹. Серед перших праць важливо відмітити огляд «Прийдешня небезпека: поява мишей у Харківській та Катеринославській губ.» (рос.) (Виноградов 1914a). Поміж інших важливих фактів у цьому огляді вперше для сходу України однозначно вказано на курганчики миші курганцевої, на теренах Катеринославщини біля межі з Ізюмським повітом. У тому ж ключі проведено дослідження і зроблено доповідь ентомологічній нараді при Харківській губернській земській управі про біологію ховраха крапчастого (Виноградов 1914b). Серед важливих результатів того часу треба відмітити і першу однозначно вказівку тхора степового (*Mustela evermanni*) для Харківської губ. (Виноградов 1915), а по суті це була перша реєстрація виду в Україні в процесі його розселення зі сходу.

Вже у час проведення Першого Всеросійського з'їзду зоологів, анатомів та гістологів, що проходив 15–21 грудня 1922 р. в Петрограді, Борис Виноградов відмічений у списку учасників як «зоол[ог]., уч[ений]. хран[итель]. Зоол[огічного]. Муз[ею]. Р.А.Н.», і того ж року в нього вийшла стаття з іншими матеріалами про українську фауну — з описом східноєвропейської форми чагарникових нориць, виду, що до того був відомий лише з центральної й західної Європи, з описом знахідки як нового виду — *Pitymys ukrainicus* (Виноградов 1922), нині відомого як *Terricola subterraneus ukrainicus*.

У 1930-х роках Б. Виноградов створив свої перші визначники, серед яких — «Посібник до визначення гризунів Середньої Азії» (рос., Виноградов 1930). Надалі ця ідея стала базовою задачею лабораторії (визначники з А. Аргиропулум та І. Громовим, напр.: Виноградов & Громов 1984).

Серед примітних праць, дотичних до вивчення ссавців в Україні, належить стаття «До вивчення бабака (*Marmota bobak* Müll.) як землерія» (Виноградов 1933), представлена в «Журналі Біо-Зоологічного Циклу ВУАН» (фото з неї представлені на рис. 2).

¹ СТАЗР — Станція захисту рослин [від шкідників] — система зоологічних установ, у яких у 1910–1920-х рр. працювали найкращі зоологічні кадри і дослідницькі групи. В Україні Центральна станція СТАЗРа була в Харкові, і вона видавала «Бюлетень про шкідників сільського господарства та заходи боротьби з ними» (рос., у 1910-х рр.), а згодом — журнал «Захист рослин» (у 1920-х рр.). Факт роботи Б. Виноградова у СТАЗРі не з'ясований, проте публікації були саме у виданнях СТАЗРа і стосувалися тематики СТАЗРа.

Рис. 2. На розкопках нір бабака у Стрільцівському степу. Фото зі статті Б. Виноградова про рйину діяльність бабака (Виноградов 1933), представленої в «Журналі біозоологічного циклу» (до речі, стаття написана українською). Хто саме на фото — не відомо, проте найімовірніше це сам Борис Виноградов. Редаговано.

Продовжуючи огляди шкідників сільського господарства з прогнозами динаміки їхньої чисельності, Б. Виноградов описав, поміж інших, строкаток степових (*Lagurus lagurus*) у фазі спалаху їхньої чисельності (Виноградов 1934), що закономірно випав на фазу розселення виду на захід.

Надалі дослідник працював найбільше з матеріалами щодо морфології й таксономії гризунів. Серед таких праць справжнім науковим пам'ятником досліднику став випуск «Тушканчики» у серії «Фауна СРСР» (Виноградов 1937), у якому наведено докладні дані про систематику, морфологію, екологію та поширення однієї з найскладніших для досліджень груп гризунів, по суті надродини Dipodoidea у сучасному її розумінні, з залученням матеріалів з величезної кількості колекцій, включно з колекціями природничих музеїв Берліна та Лондона¹. Однією зі знакових публікацій, важливих для розуміння природи відмінностей близьких видів, стала стаття «До питання про морфологічну дивергенцію близьких форм ссавців», представлена дослідником у «Трудах ЗІН» (Виноградов 1946).

У теріологічній колекції ННПМ збереглися 15 зразків ссавців, у яких колектором позначений Б. Виноградов (за базою даних відділу зоології ННПМ). Серед них — 4 екз. *Marmota bobak* (1913, 1914), 3 екз. *Allactaga major* (1914) та 1 екз. *Mustela eversmanni* (без дати) зі Стрільцівського степу, 1 екз. *Allactaga sibirica* (1916) з Киргизстану (Нарин)², 3 екз. *Myodes glareolus* (1918, 1919) зі Змієва (напевно з Донецької біостанції), 1 екз. *Microtus socialis* (без дати) з Грузії (Качреті), 1 екз. *Spermophilus undulatus* (1924) з Красноярського краю (спільно з С. Оболенським), 1 екз. *Cricetulus barabensis* (1924) із Забайкалля («н.п. Верхне-Ямск»³, спільно з В. Раєвським).

¹ Дослідник напевно добре знав англійську і німецьку мови, якими писав статті або резюме до них. Це однозначно сприяло опануванню знань іноземних колег і роботі з колекціями.

² «Нарин 25.03.1916» — дивно, що там був він; подібну історію ми розбирали при аналізі давніх колекційних зразків сліпачків (стаття М. Коробченко та ін. у «Віснику ННПМ» за 2015 р.): в ННПМ є збори В. Доценка 23/31.05.1913 з колекції Рюкбайля, що надійшли з музею УНТ.

³ Верхньо-Ямськ у Забайкаллі — місто-привид; інтернет такого топоніму не знає, подібний є як вигадка (з районом і університетом) в російському фільмі «Рік культури» 2018 р.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник мав очевидний хист до викладання, і в період життя в Петербурзі (тоді Ленінграді) паралельно з роботою в ЗІН багато років (1932–1953) викладав зоологічні дисципліни в Ленінградському університеті, і кілька років (1945–1953) був там завідувачем кафедри зоології.

Дослідник гарно малював, і своїми рисунками ілюстрував статті, огляди та визначники. У передмові до монографії «Тушканчики» (1937) ним зазначено: «Більшість ілюстрацій, вміщених у цій праці, виконані автором, за винятком кількох рисунків живих звірків А. Н. Формозова...».

Нагороджений орденом Леніна та орденом Червоної Зірки (10.06.1945 за рос. Вікіпедією), а також медалями за події часів II Світової війни.

Література

- Виноградов, Б. С. 1914a. Грядущая опасность (появление мышей в ... Харьковской губ. и ... Екатеринославской губ.). *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними (Харьков)*, № 5: 15–18.
- Виноградов, Б. С. 1914b. *Биологические наблюдения над крапчатым сусликом. Доклад областному энтомологическому совещанию 20–21 сентября 1914 г.* Предисл. В. Г. Аверина; Харьковское губернское земство. Энтомологическое бюро. Печатня С. П. Яковлева, Харьков, 1–14.
- Виноградов Б. С. 1915. Заметка о новом для Харьковской губернии виде хорька (*Putorius evermanni* Lesson). *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними (Харьков)*, № 4: 14–15.
- Виноградов, Б. С. 1922. Нахождение в Южной России рода *Pitymys* McMurtrie. *Известия Петроградской станции защиты растений от вредителей*, 3: 7–10.
- Виноградов, Б. С. 1930. *Руководство к определению грызунов Средней Азии*. Изд-во НарКомЗем Узб. ССР, Самарканд, 1–50.
- Виноградов, Б. С. 1933. До вивчення бабака (*Marmota bobak* Müll.) як землерія. *Журнал Біо-Зоологічного Циклу ВУАН*, № 3 [7]: 149–157.
- Виноградов, Б. С. 1934. *Матеріали по динаміці фауни мишевидних гризунів СРСР (Історический обзор массовых размножений)*. Ленінград, 1–62.
- Виноградов, Б. С. 1937. *Тушканчики*. Москва, Ленінград, I–VIII + 1–198. (Серія: Фауна СРСР, Новая серия, № 13, Млекопитающие; Том 3, вып. 4).
- Виноградов, Б. С. 1946. К вопросу о морфологической дивергенции близких форм млекопитающих. *Труды Зоологического института АН СССР; Том 8*. Ленінград, 89–104.
- Виноградов, Б. Г., И. М. Громов. 1984. *Краткий определитель грызунов*. Наука (Ленінградское отделение), Ленінград, 1–140.

ЗАГОРОДНЮК, І. Борис Виноградов — теріолог харківської школи та фундатор лабораторії теріології ЗІН. — Нарис про зоолога, що почав свій шлях у Харкові, у системі стацій захисту рослин. У цей період (1913–1921) дослідник приділив увагу таксономії та екології гризунів. Завдяки його дослідженням стали відомими в Україні такі види, як полівка підземна і тхір степовий, прояснена ситуація з мишею курганцевою і строкаткою степовою. У наступний ленінградський період (1921–1958) дослідник переключився на монографічні дослідження гризунів з увагою до степової фауни (монографія «Тушканчики» 1937 р.) та підготовку оглядів і визначників гризунів (1930–1952 рр.).